

Солтобаева К.Б.

САГЫНБАЙ ОРОЗБАКОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА ЧЫГЫШ
ЖОМОКТОРУНУН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ

Солтобаева К.Б.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВОСТОЧНЫХ СКАЗОК В ТВОРЧЕСТВЕ
САГЫНБАЯ ОРОЗБАКОВА

K.B. Soltobaeva

TRANSFORMATION OF EAST FAIRY TALES IN
SAGYNBAY OROZBAKOV'S CREATIVITY

УДК: 398.21:82-343.4

Бай казынага ээ болгон араб-перс элдик оозеки чыгармачылыгы өнүккөн орто кылымда түрдүү элдердин мурас-тары менен ого бетер мыкты жуурулушту. Индия фольклоруна тиешелүү болгон айрым араб-перс жазма мурастарынын үлгүлөрү котормо аркылуу жана оозеки жана жазуу түрүндө тарады. Анын айрымдары бизге да келип жетти. Ошол чыгыш элдериндеги жомоктук-сюжетти кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы менен жуурулуштуруп С.Орозбаковдун “Чычкан, мышык”, арстан” деген ыр түрүндөгү адабий жомогуна трансформациялаганы илктөөгө алынат. Индия элинин “Панчатантра”, “Джатак”, фарстардын “Камила менен Димна” байыркы көркөм мурастары менен салыштырылат.

Негизги сөздөр: жомок, адабий жомок, чыгыш адабияты, трансформация, төкмө акын, элдик оозеки чыгармачылык, фольклор.

Обладающая богатой сокровищницей арабо-персидское устное народное творчество в развитые средние века прекрасно соединялось с наследием разных народов. Образцы некоторых арабско-персидских письменных наследий, относящихся к индийскому фольклору, распространялись как в устной, так и в переводной форме. Некоторые из них пришли и к нам. Изучается трансформация в литературную сказку в форме песни произведения С.Орозбакова «Чычкан, мышык» (Мышка, кошка) в соединении кыргызского устного народного творчества со сказочным сюжетом тех же восточных народов. Проводится сравнение с древними художественными наследиями индийского народа «Панчатантра», «Джатак» и персидского «Камила и Димна».

Ключевые слова: сказка, литературная сказка, восточная литература, трансформация, акын-импровизатор, устное народное творчество, фольклор.

Possessing a rich treasury the Arab-Persian folklore in the developed Middle Ages perfectly connected to heritage of the different people. Samples of some Arab-Persian written heritages relating to the Indian folklore extended both in oral, and in a translated form. Some of them came also to us. Transformation in the literary fairy tale in the form of a song of the work of S. Orozbakov "Chychkan, myshyk" (A mouse, a cat) in connection of the Kyrgyz folklore with a fantastic subject of the same east people is studied. Comparison with ancient art heritages of the

Indian people of "Panchatantra", "Djatak "and the Persian "Kamila and Dimna" is carried out.

Key words: tale, literary fairy tale, east literature, transformation, akyn-improvisator, oral folk art, folklore.

Элдик оозеки чыгармачылыктагы жомоктору-буздун трансформацияланышынын туундусу болгон адабий жомоктун жаралуу тарыхы дүйнө адабиятында кеңири тараган көркөм салттар менен уңгулаш жана тарыхы тереңде.

Ал жаралганынан баштап эле өзүн түпкү тамыр-дан азыктандырып турган элдик жомок менен үзгүлтүксүз байланышта болгон өнүгүү аракеттеринен улам адабияттын дагы, фольклордун дагы көркөм байлыгы топтолду.

Адабий жомоктун чыгыш теги, калыптанып өнүгүшүн бир нече салттардын өз ара байланышы шарттап турат. Мисалы, фольклордук жомок чыгыш менен батыштын коомдук өзгөрүүлөрүнүн натыйжасында көркөм руханий эстетикалык мурастары да алакаланып, оозеки, жазуу жана котормо аркылуу трансформацияланат.

Элдик жомоктор жазууга өткөн учурдан тартып, алардын мурунку “эркин” жашоосу” кандайдыр бир деңгээлде алкакка алынып, жекечеликтин белгилери үстөмдүк кылып, өз “мыйзамдарын” орнотуп баштайт. Дүйнөлүк адабиятын сыймыгы болгон чыгыш элдериндеги “Панчатантра”, “Джатак”, “Камила менен Димна” (“Панчатанранын фарсча көчүрмөсү”), “Миң бир түн”, “Тоту наме” жана башка ушул өңдүү жомок топтомдорун алалы. Булардагы бири-бири менен эч кандай байланышы болбогон көптөгөн жомоктор, жомок ичиндеги жомоктор эки каармандын диалогу аркылуу көркөм чеберчилик менен бириктирилген. Демек, трансформацияланган. “Панчатанранын” жазылыш тарыхын баяндаган, ошол жерде эле бир нече жомок кошулган кириш сөзүндө Искендер Зулкарнайн өзүнө караткан индустарга өз башкаруучусун коюп кетет. Кийин эл көтөрүлүш чыгарып аны бийликтен кетиришип, жергиликтүү өкүлдөн шах шайлашат. Тилекке каршы ал адилетсиз, элге

кайрымсыз, алысты көрө албаган шах болуп чыгат. Эл кыйналат, мамлекет начарлайт. Ошондо акылмандар (брахмандар) кеңешип, алдынкы өкүлү Бейдабаны жиберип чындыкты жеткиришет. Бирок, акыйкаты кабыл албаган шах аны зынданга салат. Бир канча убакыт өткөндөн кийин брахмандын айткандары келгенин өз көзү менен көргөн шах аны жанына алып, увазир кылат. Мамлекет өнүгүп, эл бакубатчылыкка жетет. Ошондо шах мындай буйрук берет: “Эй, Бейдаба! Сен Индия даанышманысың. Индия аалымысың. Мен өзүмдөн мурда жашап өткөн шахтардын хикмат казыналары менен таанышып, көп нерсе түшүндүм. Өз наамына атап китеп багыштабаган, ошол китепте анын алып барган согуштары, турмушу, өзүнүн жана сарай тургундарынын татыктуу сапаттары тууралуу бири жарым нерсе жазылбаган эч бир падыша таппадым. Алардын айрымдарын өз даанышмандыктарын көрсөтүү үчүн шахтардын өздөрү жазышкан. Айрымдары болсо, кээ бир даанышмандар тарабынан жазылган. Алардын башына түшкөн кыйынчылык менен өлүм менин башыма дагы түшөбү деп коркомун. Өлүмгө чара жок. Ошондой эле менин казынамдан аны алып окуп, менин ким экендигимди жана кандай иштерди жасагандыгымды билип ала турган бирди-жарым китеп табылбаса дагы жакшы болбойт. Тилегим ушул – сен бүтүндөй илим-өнөрүңдү, бар кудуретиңди салып, мен тууралуу бир ажайып кереметтүү китеп жазсан экен. Анда кара букара калкты кантип башкаруу жана тарбиялоо зарылдыгын көрсөтсөң. Шахтардын кулк-мүнөзү, адеп-ахлагы кандай болуусун, колундагы элдин шахка кандай кызмат кылуусу зарыл экендигин баян этсен. Деги ошондо мен үчүн мамлекет иштерин башкаруу жеңил, баш ийген эл үчүн дагы оңой болот эле. Бул китеп – келечекки кылымдар үчүн менден эстелик болуп калышын каалар элем... Сен бүтүндөй өз мүмкүнчүлүгүң менен жөндөмдүүлүгүңдү ишке салып ушундай бир китеп жазгын, ал китепте албетте сабырдуу, азил-мазактуу тамаша сөздөр, анан дагы кереметтүү асыл сөз казыналары менен асыл сөз казыналары менен акылман даанышмандыкка таандык пикирлер ишке ашырылган болсун. Акылдуу адамдар колдон түшүрбөй ошол кереметтүү асыл сөз казыналарынан сабак алышсын. Эң негизгиси күйдүргүлүү күлкүдөн өздөрүн токтото алышпасын” [2, 20-21]. Ошентип Калила, Димна деген эки чөөнүн маек жомокторунун жыйындысынан турган “Панчатантра” пайда болот. “Тоту намада” тоту куш, “Миң бир түндө” Шахрезада аркылуу бири-бири менен эч кандай байланышы жок, мурда өз өзүнчө эркин айтылып жүргөн көптөгөн жомоктор жогорудагы ыкма менен бир жыйнакка бириктирилет.

Ал эми биздин көптөгөн миф, жомок, уламыш, лакаптарыбыз элибиз башынан кечирген тарыхый

окуялар, улуттук мүнөзүбүздөгү оң жана терс мүнөздүк белгилер “Манас” эпосуна топтоштурулган.

Демек, фольклордук жомоктун “жашоосу” абалкыдай болбой өзгөргөн, жаңылык кирген десек болот.

Өнүккөн орто кылымдын келиши менен ага чейин эле күчтүү өнүгүп бай казынага ээ болгон элдик оозеки чыгармачылык араб-перс көркөм мурастары менен жуурулушту. Индия фольклоруна тиешелүү болгон айрым араб-перс жазма мурастарынын үлгүлөрү котормо аркылуу, оозеки жана жазуу түрүндө таралды.

Адабият менен фольклордун байланышуусунун калыптанып өнүгүшүнө элдик аңгемечи-жомокчулар, баяндамачылар, айтуучулар, ырчылар, акындар негизги салым кошкон. Алар дүйнөнүн дээрлик бардык элдеринде болгон жана ар башка аталып, көркөм сөз өнөрүнүн эки түрүн – фольклор менен адабияты байланыштырып, данакерлөөчүлөр болушкан. Барынан мурда алардын чыгармачылыгынын негизин ар бир жомокчу-аңгемечинин жеке талантынын, билиминин, тажрыйбасынын өзгөчөлүгүнө жараша ички сөз өнөрканасында иштетип чыккан, ошолорго жараша кошумчаланган салттык жомоктук сюжеттер түзгөн.

Кыргыз адабиятынын тарыхында мындай жомокчу, манасчы, айтуучу, төкмө, жазгыч акындарыбыз көп эле кезигет. Алардын катарынын сап башында Сагынбай Орозбаковдун өзгөчө орду бар. Залкар талант “Манас” эпосуна айрым мотивдерди кругозоруна, кырдаалга, саясатка же идеологияга жараша трансформациялап кошумчалагандан сырткары, элдик оозеки жомокторду ырга айлантып элге тартуулап келгендигин бизге жеткен “Жолбун ит”, “Мышык, чычкан” деген жомокторунан көрүүгө болот.

Жаралгандан эле карама-каршылыкка болгон, күчтүү менен алсыздыкты, чоң менен кичинеликти символдоштурган, жасалма ыйыктыкка айланып, ишенчээк чыккандарды жеген мышык жөнүндөгү бул жомок чыгыш элдери эле эмес, славян элдеринде кеңири тараган. Бул сюжет чыгышта өтө белгилүү. Анын мекени катары Индия, Египет айтылып, Монголия жана мусулман өлкөлөрүндө да кеңири тараган. Биз таанышкан маалыматтарда анын 30га чукул варианты белгилүү. Бул СССР элдер адабиятынын алакалашуусу менен да байланыштуу. Анын ичинде кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында да кездешет [4, 45-46]. Мында кыска гана берилет. Карылыгы жеткен мышык чыккандарга келип, кечирим сурап, сопу болгонун айтып, мындан ары тийбейм, күндө үч маал алдыман өтүп абалымды гана сурап тургула дейт. Анын амалы ишке ашып күндө үч чычкан жеп күндөрдү өткөрөт. Акыры бир күн бул кылыгы билинип калып, чыккандар жолобой качып, мышык ачкадан өлөт. Бул жомоктук сюжеттин түпкү чыккан жери деп Индиялык варианттар эсептелгендиктен ага

кайрылбай кетүү мүмкүн эмес. “Панчатантранын” фарса көчүрмөсү болгон “Калила менен Димнада” чычкандардын падышысы мышыктан кантип кутулабыз деп кеңеш салып, үч вазири ага төмөнкүдөй сунуштарын киргизишет. Биринчиси майда коңгуроолорду алардын мойнуна илип коелу, добуш чыкканда качып кетебиз дейт. Экинчиси макул даярдайлы, бирок аны ким барып, алардын мойнуна илет деп аны жокко чыгарып, андан көрө бир жыл талаага чыгып кетели, ал анан ачкадан өлөт дейт. Талаада деле мышыктан кем калбаган асмандагы, жердеги канча душмандарыбыз бар, аларды кантебиз деп бул сунуш да өтпөйт. Анда үчүнчү вазири бардык чычкандар бир ийинге чогулалы, көп күнгө жеткендей дан чогулталы, анан тамак-ашка тийбей жалаң кездеме-килемдерди кырчалы, канчалык мышыкты көбөйтсө, ошончо көп кырчалы. Ошондо бул кылыкты бизден эмес, мышыктардан көрүп, аларды өлтүрө башташат дейт. “Алты ай өтүп өтпөй адамдар чычкандардан келе турган зыяндын баардыгын мышыктардан көрө турган болушту. Аларды үйлөрүнөн кууп өлтүрө башташты. Аз эле убакыттын ичинде шаардагы бардык мышыктарды кырып жиберипти же алыс-алыс жайларга алып барып ташташты. Аягында ушундай бир укмуш абалга жетишти дейсиң, эгерде бирди жарым адам бирөөнүн кийими же кийизи жыртылгандыгын көрүшсө эле, “бул шаардын жанынан мышык өтүп кеткен окшойт” дешип, адамдар менен айбандар ортосунда оору таралса, “бул шаарга мышык келиптирби” дей турган болуп калышты. Ошентип, чычкандар дал ушул амал менен мышыктардан кутулуп, ыракат жыргалда жашашты” [2, 256]. Мында көрүнүп тургандай жалпы идеялык мазмун бирдей болгону менен кыргыз жомогундагы “амалданган картаң мышык” мотиви кездешпейт. Мындан сырткары ушул эле көркөм мурастын “Мышык менен келемиш бөлүмү” деген аталыштагы өзүнчө главасы бар. Анда Раджа брахмандан төмөнкүдөй бир икаяны: “тегерете курчап калган душмандар чабуулуна дуушар болуп, өлүм оозунда, кылыч мизинде, найза учунда турган чакта өзүн куткаруу үчүн душмандардын бири менен достошуп, аны менен ант ичишип келишим түзүп, өз жанын аман куткарып калган адам жөнүндө баян этилсин. Андан соң душманы менен кандай жарашкандыгын жана ошол жарашууга кандай жолдор менен жетишкендигин” айтып берүүсүн өтүнөт. Брахман көптөгөн сыноодон өткөн бекем достук, кээде бири-бирин көрө албаган кастыкка, же болбосо эрегишкен кастык бир бактылуу себептерден улам достукка айланышы мүмкүн экендигин айтып, бул эки учурда тең сабырдуу болгон акылдуу адамдар мышык менен келемиш сыяктуу максаттарына жетишерин айтат. Раджа болсо кандайча болгондугун

сураганда кийинки баян башталат. “Палан мамлекеттеги токойлордун биринде бир зор дарак бар эле. Анын түбүндө келемиштин ийини бар болучу. Анын жанында бир мышык жашоочу. Бул тегерекке аңчылар тез-тез келип турушчу. Күндөрдүн биринде бир аңчы ошол дарактын түбүнө келип, тор жайып, анын үстүнө ир кесим эт илип кетти. Мышык келип торго илинди” [2, 192-193]. Ушул учурда келемиш дагы тамак издеп келип калып, торду кырчып мышыкты сактап калат.

Ал эми болжолу б.з.ч. IV-III кылымдарда негизделген индустардын дүйнөлүк адабияттын алмаштырылгыс казынасына айланган дагы бир көркөм мурасы “Джатак” притчалар жыйнагында бул жомоктук-сюжет кыргыз жомогуна жакын берилет. “Во времена стародавние, когда на бенаресском троне восседал Брахмадатта, Бодхисатта возродился на земле в облике огромной, чуть не с поросенка, мышши. Был он наделен большим умом и жил в лесу, предводительствуя многими сотнями других мышшей” [1, 296-297]. Чычкандардын бул үйүрүнө бир чөө келип, бир буту менен туруп, тумшугун күнгө созуп катып калат. Буга кызыккан чычкандарга эгерде төрт буттап турсам мени жер көтөрө албайт, мен аба менен гана тамактанган, күнгө сыйынган ыйык жанмын деп анткорлот. Таң калган чычкандар күнгө эртең менен кечинде келип сыйына баштайт. Чөө болсо эки маал акыркы кетип бараткан чычканды сугунуп, тумшугун тазалап, кайра калбынча катып жүрө берет. Акыры амалы билинген чөөгө чычкандардын падышасы Бодхисатта секирип мойнун кырча тиштеп, чычкандар аны тытмалап кетет. Мында “Панчатантрадагыдай” мышык эмес чөө болгону менен, анын амалданышы кыргыз жомогуна окшоп турат.

Индиянын байыркы көркөм баяндарынан ушул үч притча-жомокту келтиргендигибиз себеби, манасчы жана төкмө акын Сагынбай Орозбаков аларды бириктирүү менен улуттук өң түс берип, трансформациялап өзүнүн “Чычкан, мышык, арстан” деген чыгармасын жараткан.

Аны 1922-жылы 6-сентябрда С.Орозбаковдон Каюм Мифтаков жазып алган жана көчүрмөлөрү №217, 240, 241, 242, 1304, 1304 а инвентарларында сакталып турат. Алгач 1937-жылы Кыргыз адабиятынын хрестоматиясында жарыяланып, кийин 1939, 1940, 1945-жылдардагы хрестоматияларга киргизилсе, 1985-жылы “Кыргыз эл тамсилдерине” киргизилген.

С. Орозбаков акын катары жогорудагы жомоктук сюжеттерди бириктирип ырга айлантып жаңы чыгарма жараткан. Чыгыш булактарынын таасири жомоктун башында эле төмөнкүдөй шарданаланат.

Турган экен адамдар,
Индистандын жагында.

Чөбү кенен суусу мол,

Бир токойлуу жайыкта [3] жапан таруу, буудай кеңири өскөн мындай ээн жайда тукуму миңге жете көбөйгөн бир чычкан болот. Мындай коопсуз жерде чычкан дөөлөтүнө мас болуп душмандарын эсинен чыгарып эсире баштайт:

Балдарым менин миң – деди

Падыша болсун, кан болсун,

Башкача жүргөн жан болсун,

Маа теңелер ким, - деди [3].

Чычкандардын мындай бакубат жашоосун бир сур мышыктын пайда болушу кымгуут кылат. Кырыла башташканда алар бир чечимге келишип, жер алдынан чыкпай жети күнү отошот. Ачкалыгынан айласы кеткен мышык жер кезет, тоо-ташты жолойт, эч бир айла болбойт. Ошондо барып мышык жогорудагы жомоктук-сюжеттерде айтылган амалданып, анткорлонууга өтөт:

Колума теспе алайын,

Башыма селде чалайын

Мен пайгамбар болдум деп,

Сүкүт кылып калайын

Сонун бир сопу болоюн

Эч чычканга билдирбей,

Соолутуп көзүн оёюн.

Алдап баарын чыгарып,

Немесин койбой соёюн [3].

Ошентип чычкан теспе тартып, бөкчөйүп отуруп калат. Күнгүрөнүп келме келтирип, эч жакка көңүл бурбайт. Бир жерди тиктегенинен жазбай, тамагын кырылдатып ыйлайт. Ага танданып суроо салган чычкандарга мага алладан периште аркылуу кабар болду, эми мен нурдан бүткөн аш менен гана азыктанам дейт. Буга ишенген чычкандар тегиз жер үстүнө чыгып оюн салып, бири качып, бири кууп тамашаны башташат. Ошондо гана мышык ишке киришип, чычкандардын ийинин оозун тосуп, калайманды салып аларды кырып жиберет. Өлгөндөн калган чычкандар эптеп ийинине киришет. Мышыктын анткорлугу ачыкка чыккандан кийин фольклордук жомоктун бардыгы мейли кайсы варианты болбосун жыйынтыкталат. Ал эми Сагынбай Орозбаковдун бул вариантында окуя андан ары өнүгөт. Фольклордук жомоктогудай эле эми чычкандар жер үстүнө чыкпай, мышыктын жазасын колуна берип, аны ачкадан өлтүрмөй болушат. Бирок чычкандан көп камдап алган мышык силер ачка болуп чыкканча күтөм деп тоготпой коет. Айласы кеткен чычкандар эми ийиндин оозун батыш жагынан ачып чыгышат. Арпа, буудайды кенен топтошуп тыңып калган кезде ал тарапта бир түлкү пайда болуп кайра кыргын башталып, чычкандарга түн түшөт. Акыры алар ийиндин оозун оң түштүктөн

казып чыгып арстанга кез келишет. Ошондо чычкандар мышык менен түлкүдөн көргөн кордуктарын айтып арызданып андан акыйкат, жардам күтүшөт. Тилекке каршы дагы эле чычкандар күткөндөй болбойт.

- Нени айтасың сен - деди

Бери жакын кел - деди,

Укпайт менин кулагым -

Анык билбей турамын.

Байкап турган арстан

Алаканга салыптыр

Азоолок кысып койдү эле

Акылдан чычкан таныптыр,

Мурунунан кан кетип

Көөдөнүнөн жан кетип,

Көкүрөгү бол этип,

Колунан түшүп арстандын

Жерге түштү топ этип.

Аш бышым талып калыптыр [3].

Ошентип чабарман чычкан өлдүм-талдым араң кутулат. Арстан болсо сени менен сүйлөшсөм мени кудай урбайбы деп текеберленет. Арадан алты ай өтүп “индистандын мергени” салган тузакка арстан түшүп, абага асылып туруп калат. Чычканга күнү түшүп “кичүү да болсо тишиң бар, кыйла сонун ишиң бар” деп ыйлап төмөкүдөй кайрылат:

Чыгып келип кашыма

Сыртымдан адам багар дейт,

Алтоо, бешөө жыйылып

Асылып турган жеримде

Азууларым чагар дейт,

Көбөйүп келип калар дейт,

Тегеректеп башыма

Темирден нокто салар дейт.

Кол-аягым баарысын

Чынжыр менен байлаар деп,

Асылып туруп таяк жеп,

Кашыма келип канча адам

Тегеректеп турар деп

Аз болгондо үстүмө

Алты жүз таяк урар деп,

Адам уулу армансыз

Аман койбос булар деп,

Оюнга мени салар деп [3].

Акыры чычкандар чогулуп келип торду кырчып аны бошотушат. Арстан мышык менен түлкүнү өлтүрүп, тапкан шыбагасын чычкандарга бөлүп берип, насиптеш болуп калышат.

“Панчантантарада” ушул жомоктук-сюжетке окшош, бирок каармандары башка, мисалы, балыктарды башка көлмөгө ташып сактап калам деп алдап жеп жүрүп, чаяндан өлгөн карыган көк кытан [5, 66-69], брахмандын каргышына калып силерди ташып калдым деп бакаларды амалданып ташып жеп жүргөн

кара жылан [5, 271-273] туурасындагы притча-жомоктор дагы бар.

Чынында биз бул жерден С.Орозбаковдун вариантына окшоп кийинчерээк пайда болгон адабий жомоктун тамыры оозеки көркөм чыгармачылыктын катмарында экендигин көрдүк.

Мындай элдик оозеки чыгармачылыктагы жомоктор улам кийинки доордун келиши менен коомдук өнүгүүлөргө, өлкөлөр ортосундагы алакалашууга байланыштуу трансформацияланып, адабий жомоктун үлгүлөрү пайда болду.

Эми анын табияты, классификациясы боюнча, башкача айтканда фольклор менен адабиятын орто-

сундагы бул татаал кубуштун чыгыш теги, калыптанышы, өнүгүшү туурасында теориялык талкууларды уюштуруу учур талабы.

Адабияттар:

1. Джатаки. - Москва: Художественная литература, 1979. - С. 296-299.
2. Калила менен Димна. - Ф., Кыргызстан, 1985. - 20-21-бб.
3. Кол жазмалар фонду №217.
4. Мышык менен чычкандар. Китепте: Жомоктор. (Жаныбарлар тууралуу). 21-том, Академик А.Акматалиевдин редакциясы астында. - Бишкек, 2017. - 45-46-бб.
5. Панчатантра. Классическая проза Востока. - Москва: Художественная литература, 1972. - С. 66-69.